

Bilal DELİSER (*)

BEDREDDİN EZ-ZERKEŞİ, HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

abstract

An Evaluation on Bedreddin Ez-Zerkeşi, His Life and Works. This study analyses the period in which ez-Zerkeşi who significantly contributed to Muslim culture and civilization and who lived during the Memluks period lived as well as his life and works. Firstly, the period in which Zerkeşi lived will be analysed in terms of its political and social conditions, and scientific and cultural conditions based on background information. Then, his works will be introduced including the contents of them. Memluks state was very influential in that theologians of the period were educated on all branches of Islamic fields (i.e, commentary, tradition, canon law, recitation, mysticism), lexicology and history and in that the number of these theologians was very large. Many of the biographies, *tabaqat* and detailed encyclopedias that are among valuable products of the Islamic culture were all written during this period. However, it should be noted that ez-Zerkeşi has been neglected by the researchers dealing with the scientific activities and scholars of the period. We think that such an ignorance is a result of incomplete analyses of the period. Because ez-Zerkeşi is a significant scholar who written about all the fields mentioned above. He was an inspiration for Suyuti's many works. His works on distinct disciplines are waiting for being read in several libraries such as Süleymaniye. The aim of this study is to reveal the fact that ez-Zerkeşi is a significant scholar for our scientific and cultural history based on his works.

key words

ez-Zerkeşi, Memlûks, commentary, tradition, canon law, recitation, literature, biography, logic.

Bedreddîn ez-Zerkeşî

A. Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Sosyal Şartları

ez-Zerkeşî 745/1344 – 794/1391 yılları arasında yaşamıştır. Bu dönemde Mısır ve Suriye bölgelerine Türk Memlûkları¹ hakimdi. Memlûklar, tarihte hükümler olmuş güçlü Müslüman devletlerden biridir. Bu devlet İslâm dünyasının büyük bölümünü tahrip eden Moğol istilasının bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, Abbasi hilâfetinin merkezi Bağdat'ın düşmesinden 6 yıl önce 1250 yılında Mısır'da kurulmuş, hakimiyetini 1517 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu devletin tarihi, sultanların menşesine göre ikiye ayrılarak incelenmektedir. 1250-1382 yılları arasında devam eden birinci döneme “Bahrî Memlûklar” veya “Türk Memlûkları”² 1382-1517 yılları arasındaki ikinci döneme ise “Burcî Memlûklar” veya “Çerkes Memlûkları” adları verilmiştir.³ Kuruluşundan 10 yıl sonra kazandıkları Aynı Câlût⁴ zaferiyle Moğol istilasını durdurarak Mısır ve batısında kalan İslâm dünyasını hatta bazı tarihçilerin haklı olarak belirttiği gibi insanlık medeniyetini, her şeyi tahrip eden Moğallardan kurtarıp Ortadoğu'yu bölgedeki haçlılardan temizleyerek tarihte çok önemli bir yer tutmuşlardır.⁵

Verilen tarihlerden anlaşılacağı üzere ez-Zerkeşî Memlûklar'ın her iki döneminin siyasi olaylarına da şahit olmuş Mısırlı bir âlimdir. Gençlik ve olgunluk yılları Memlûk sultanlarından Nâsir Muhammed'in oğulları ile (1341-1361) Melik Nâsir Muhammed'in torunları devrinde geçmiştir. Tarihî kaynaklara göre ez-Zerkeşî'nin Memlûkların en istikrarsız döneminde yaşadığını söyleyebiliriz. Nâsir Muhammed'in oğulları saltanatında (1341-1361), yirmi yılda sekiz hükümdarın değiştiği göz önünde bulundurulursa bu istikrarsızlığın boyutları daha iyi anlaşılacaktır.⁶ Melik Nâsir Muhammed'in torunlarının devri de tıpkı oğullarının gibi istikrarsız bir dönem olmuştur.⁷

Memlûklar, haçlılardan geride kalan son Hristiyan kuvvetlerini de Suriye'den temizleyerek, Moğollar ile onların hedefi olan dünya hakimiyeti arasına girip bu hedefe varmalarını engellemişlerdir. Zaferleri izleyen devrenin sonuna yaklaşıldığında ortaya çıkan, askerî oligarşi hakim sınıf arasında görülen hizip ve klikler, paranın değerini kaybetmesi, yüksek vergiler, can ve mal emniyetinin ortadan kalkması zaman zaman ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar, kıtlık ve sık sık görülen isyan hareketleri, iç savaşlar yüzünden Mısır ve ona bağlı bir ülke olan Suriye'den oluşan Memlûklar ülkesi, virane halline gelmiştir.⁸ Sekizinci asırdan itibaren entelektüel hayatı ele geçiren İslâm milletleri topluluğu bunu on üçüncü asrın başlarından sonra elinden kaçırmaya başlamıştır.⁹

Memlûklar devleti tarihte oynadığı rol, tuttuğu yer ve kurdukları medeniyet açısından hem doğulu hem de batılı araştırmacıların ilgi odağı olmuştur.¹⁰ Bu ilginin bir nedeni de Türk devletleri içerisinde kurdukları “Memlûk” sistemiyle Türk devlet geleneğinden ayrı bir yapıya sahip olmasından¹¹ ileri geldiği düşünülebilir.

Memlûklerin güçlü bir idarî ve malî yapı kurduklarını yine kaynakların bize verdiği bilgilerden anlıyoruz.¹²

Memlûklar döneminde harp sanayi dışı bağımlı iken, denizlerde de fazla bir üstünlük sağlayamamıştır.¹³

Bu dönemde çarşı pazarda her çeşit mal satılırken halkın alım gücünün zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Memlûklar döneminde çarşı pazar çok iyi denetleniyordu. İşyeri açan esnaf ve sanatkâr kendi isteğine göre fiyat belirleyemiyordu.¹⁴

Memlûklar döneminde her çeşit mal ayrı ayrı çarşı ve pazarlarda satıldığından bu çarşılar genellikle satıldığı eşyanın ismiyle biliniyordu.¹⁵

B. Yaşadığı Dönemde İlimi ve Kültürel Ortam

Memlûklar'ın 2,5 asır süren zamanı, parlak bir ilmi harekete sahne olmuştur. Bu ilmi hareket başta Memlûk sultanları olmak üzere, devlet ricalinin tamamından büyük destek görmüştür. Sultanlar ve emirler adeta birbirleriyle yarışarak çok sayıda medrese yaptırmışlar; bu medreselerde görev yapacak müderrisler, okuyacak talebeler ve görevlilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak geniş vakıflar tesis etmişlerdir.¹⁶ Onların yaptırmış olduğu bu müesseselerden bir kısmı, günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bilhassa Memlûk devletinin başkenti Kahire ve Suriye'nin merkezi Dimeşk'te ayakta kalan bu eserler Memlûk ilmi hareketinin hâlâ yaşayan şahitleri durumundadır.¹⁷

Memlûklar dönemini inceleyen her araştırmacının dikkatinden kaçmayacak olan, bu dönemde çok köklü ve güçlü bir İslâmî ilimler geleneğinin olduğudur. ez-Zerkeşî'nin şahsında bu döneme bakarken bu görüşümüz daha da kuvvetlendi. Suriye ve Mısır, Hz. Peygamberin sahabeleri tarafından fethedilmiştir.¹⁸ Hz. Ömer, Halid b. Velid ve Amr b. As'ın gayretleriyle fethedilen bu bölgelere sahabeden bazıları yerleşmiş ve fahri olarak çeşitli bölgelerde halka dini bilgiler öğretmeye başlamışlardır. Halkın ilk dini öğretmenleri sahabeler olmuş ve bu ilim halkaları çevresinde medreselerin oluşmasını da ilk bu sahabeler sağlamıştır.¹⁹ Asrî Çubukçu eserinde Suriye ve Mısır'daki sahabe ve tabiinlerin isimlerini teker teker vermiştir. Bu bölgelerde ilmi gelenek özellikle Kur'an ve hadis bunlara bağlı olarak, kıraat, fıkıh ve tefsir tabiin ve tebeut-tabiiine intikal ederek devam edegelmiştir. İşte bu bölgede oluşan köklü bir İslâmî ilimler geleneğinin temelinde sahabenin ve tabiinin Kur'an ve sünnet merkezli ilim zihniyetinin izleri vardır.

Hulefa-i Raşidin döneminden itibaren önemli ilim merkezleri arasına giren Kahire ve Dimeşk şehirleri yaklaşık iki buçuk asır süren Memlûklar zamanında, sadece bu devletin değil bütün İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerinden olmuştur. Zira, devletlerini İslâm dünyasının Moğol istilasından, tarihin

en önemli krizinin yaşandığı bir sırada kuran Memlûk sultanları, himayelerine sığınan Müslüman mültecilerin tamamına kucak açmışlardır. Bu mülteciler arasında, şüphesiz ki Moğolların tahribine maruz kalan Doğu İslâm dünyasının en mümtaz âlimleri de bulunuyordu. Bu âlimlerin de katılmasıyla Memlûk devletinin başşehri, kütüphaneleri yakılıp yıkılan İslâm dünyasının en önemli kültür merkezi Bağdat'ın yerini aldı. Moğollar tarafından yıkılmış olan Bağdat Abbasi hilafetinin Memlûkların himayesinde Kahire'de yeniden kurulması da, Memlûk başkentini aynı zamanda İslâm dünyasının en önemli siyasi merkez haline getirmiştir.²⁰ Bu gelişme ülkeye gelen âlimlerin sayısını arttırdı. Diğer taraftan Mısır ve Suriye'ye âlim akışı, sadece Doğu İslâm dünyasından değildi. O sırada Endülüs ve Kuzey Afrika İslâm ülkeleri de, büyük bir kriz dönemi yaşıyordu. Endülüs'te Müvahhid devletinin Hristiyan devletler tarafından yıkılması ve Müslümanlara ait merkezlerinin çoğunun istila edilmesi üzerine Haçlılardan kaçan Müslümanların bir kısmı, zamanın tek istikrarlı ülkesine sığınmıştı. Bu esnada Endülüs ve Kuzey Afrika'da yetişmiş pek çok âlim Mısır'a gelmiştir.²¹

Bu bakımdan Memlûklar'ın başkenti Kahire, âlimlerin toplanma noktası olmuş Doğu ve Batı İslâm dünyasının ilim yıldızlarını bünyesinde toplamıştı. Bu gelişmeler, Memlûk ilmî hareketinin, sağlam ve zengin temel üzerine oturmasını sağlamış oldu. Memlûk sultanlarının desteği sayesinde büyük gelişme gösteren ilmî hareket İslâm kültür tarihine çok şey kazandırdı.²²

Memlûkların her iki dönemine de şahitlik eden ez-Zerkeşî'nin içinde yaşadığı ilmi ve kültürel ortamı ve tarihsel arka planın genel bir değerlendirmesinden sonra dönemin ilmî hareketinin genel özelliklerine de kısaca temas etmenin faydalı olacağını mülâhaza ediyoruz.

Memlûklar devleti ilmi hareketi, İslâmî ilimlerin bütün şubeleri (tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, tasavvuf) lugat ilimleri ve tarih sahasında yetiştirmiş olduğu âlimleri ve bu âlimler tarafından yazılmış eserlerin çokluğu bakımından diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüde zengindir. Tarihimizin hiçbir döneminde, bu kadar âlimin yetişmediğini ve yine bu dönemde yazılanlar ölçüsünde çok ve mufassal eserler yazılmadığını söylemek mümkündür. ez-Zerkeşî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Suyutî'nin sadece hadis hocalarının 150 civarında olduğunu hatırlamak âlimlerin sayısı; aynı âlimin 600 civarında eser yazmış olduğunu hatırlamak da eserlerin sayısı hakkında bir kanaat edinmeye yetecektir. İslâm kültürünün en kıymetli ürünleri arasında yer alan tercüme-i hal/biyografi ve tabakat kitaplarıyla mufassal ansiklopedik eserlerin pek çoğu bu dönemde yazılmıştır.²³ Kurtubî (671/1273), İbni Hallikân(681/1282), İbni Manzûr(711/1311), Nuveyrî (732/1332), Ebu Hayyan (745/1345), Zehebî (748/1374), İbn Kayyım (751/1350), Safedî (764/1363), Kalkaşândî (821/1418), Makrizî (845/1442), İbni Hacer (852/1449), Aynî (855/1451), İbni Tagriberdî (874/1469), Sehâvî (905/1499), Suyutî (911/1515) ve gibi şöhretler bu sahanın bütün tarihimiz boyunca yetişmiş en meşhur yıldızları arasındadır.²⁴ Burada

şunu hemen belirtmeliyiz ki; dönemin ilmi faaliyetlerini ve âlimlerini çalışan araştırmacılar ez-Zerkeşî'yi gözardı etmişlerdir. ez-Zerkeşî'nin gözardı edilmesi, içinde bulunan tarihsel ortamın eksik değerlendirilmesinin bir sonucu olduğunu düşünüyoruz. Çünkü ez-Zerkeşî yukarıda adı geçen ilim dallarının tamamında eserler yazmış velud bir âlimdir. Suyutî'nin birçok eserinin ilham kaynağı olduğu halde öne çıkarılmamış olması büyük bir eksiklik olmuştur. Değişik ilim dallarıyla ilgili yazdığı onlarca eser başta Süleymaniye olmak üzere diğer kütüphanelerde okuyucu ile buluşacağı günleri özlemle beklemektedir.

Âlimleri ve eserlerinin çokluğu ile şöhret kazanan Memlûkler dönemi ilmi hareketine taklid ruhunun hakim olduğu görülmektedir. Bu dönem âlimlerinin çoğunluğu, önceki asırlarda yaşamış âlimlerin eserlerini şerh etmek veya onlara ta'likler yapmak farklı şeyleri bir arada toplamak ya da uzun metinleri ihtisar etmekle meşgul olmuşlardır. İslâmi ilimler tarihinde bu dönem bilhassa büyük şarihler ve ansiklopedistleri ile temayüz etmiştir.²⁵

Bu dönem ilmi hareketinin bizim için önemli bir yönü de, idareci sınıfın çoğunlukla aslen Türk olduğu bu ülkede, Türk diline verilen önemin bir neticesi olarak başta tarih olmak üzere çeşitli ilim dallarında Türkçe eserlerin yazılmış olmasıdır. Aynı şekilde pek çok eser Türkçe'ye çevrilmiş hatta Araplar'a Türkçe öğretmek maksadıyla eserler telif edilmiştir.²⁶ Bunlardan en meşhuru, büyük dil âlimi ve müfessir Ebu Hayyan'ın "*Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*" adını taşıyan eseridir.²⁷

Dönemin âlimlerinin karakteristik bir özelliği de aslen Türk olan idareci sınıf ile temsil edilen ve çoğunluğu Arap olan halk tabakası arasında bir vasita rolü üstlenmiş olmalarıdır. İbn ed-Devâdârî gibi hem Arap hem de Türk kültürünü bilenler ise bu köprü vazifesinde daha etkin olmuşlardır.²⁸ Âlimlerin bu konumu onların ilmi ve medeni bir cesaret sergilemelerini beraberinde getirmiştir. Memlûk dönemi âlimleri ilmi ve medeni cesaretleriyle de temayüz etmişlerdir. Onlardan bazıları sultanların haksız icraatlarına cesaretle karşı çıkmışlar, her ne pahasına olursa olsun bildiklerini söylemek ve sultanları uyarmaktan çekinmemişlerdir. Bunların başında, savaş hazırlıkları için halktan para ve mal toplamak isteyen Seyfettin Kutuz'a "Sultan, emirler veya askerlerin elinde halkın elindekinden fazla mal ve para bulunduğu müddetçe bu helâl değildir..." fetvasını veren, İzzeddin b. Abdüsselam(660/1260), Baybars'a yazdığı meşhur mektuplarıyla âlim olmanın sorumluluğunu en güzel şekilde yerine getiren Nevevî(676/1277) ve Suriye'ye yönelen bir Moğol saldırısı esnasında, zamanın sultanı Nasıruddin Muhammed'e giderek, onu savaş için Suriye'ye gitmediği takdirde, başlarına başka bir sultan seçmekle tehdit eden İbn Teymiyye(728/1327) gelmektedir.²⁹

Memlûkler döneminde yetişen âlimlerin önemli bir kısmının Türk olduğu da hatırlanması gereken bir husustur. Bu dönemin parlak simalarından olan, Zehebî, Safedî, Aynî, İbn Hümam(861/1456), Muhyiddin el-Kafiyeci(879/1474)

ve İbn Kutluboğa(879/1474), Moğultay b. Kılıç et-Türkî(762/1361) alanında otorite olan Türk âlimlerdendir.³⁰

Memlûkler dönemi ilmi hareketine, kadın âlimlerin de büyük katkıda buldukları görülmektedir. Bilhassa hadis alanında pek çok kadın temayüz etmiştir. İbn Cezerî'nin hocası Sittü'l-Arap (768/1366), İbn Hacer'in hocası Aişe bintu Muhammed (816/1413) kadın hadis âlimlerine iki güzel örnektir.

Tarihçiler, Memlûk medreselerinin Osmanlı medreselerine çok ciddi katkıları olduğu görüşündedirler. Memlûk medreselerinde yetişen pek çok İslâm âlimi Osmanlı medreselerinde görev yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bu durum Osmanlı ilim zihniyetinin teşekkülüne önemli katkılar sağlamıştır.³¹

Görebildiğimiz kadarıyla bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de sapık fırka ve batıl mezheplerin fazla yer bulamamasıdır.

Bu dönemde diğer ilimlerin yanında tasavvuf da böyle bir gelişme göstermiştir. Sosyal hayatın ayırıcı özelliği tasavvufun yayılması olmuştur. Tasavvuf, Memlûkler döneminde son derece güçlenmiş ve sosyal hayata damgasını vurmuştur. Sultanlar ve diğer umera, hangâh, ribat ve zaviye inşa ettirmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır.

İslâm dünyasının tamamını etkisi altına alan üç büyük mutasavvıftan ikisi Memlûklerin kuruluşundan az önce Mısır ve Suriye'de yaşamışlardır. Muhyiddin İbn Arabi son yıllarını Şam'da geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Ondan beş yıl önce İbn Fariz ise hayatını Kahire'de geçirmiştir.³²

Memlûkler dönemi önemli isimlerinden İbn Haldun'un tespitine göre bu dönemde kelâm ilmi en az gelişen ilim olmuştur. Çünkü ona göre bu ilim talebeler için zaruri olmayan bir ilimdi. Ehl-i Sünnet imamları yazdıkları kitaplarla toplumu mühlid ve inkârcılardan korumuşlardır. Diğer ilim dallarında görülen canlılık bu ilim dalında olmamıştır. İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim hariç ilmi çalışmalarını bu sahaya yoğunlaştıran âlim sayısı yok denecek kadar azdır.³³

C. Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Ez-Zerkeşi Hicrî 745 yılında Mısır'ın bugünkü başkenti olan Kahire'de doğmuştur. Tam adı: Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, Bedreddin ez-Zerkeşî'dir. İsmi Muhammed olduğunda kaynaklar ittifak etmişlerdir. Yalnız babasının ismi ihtilaf konusu olmuştur. Bu ihtilafın nedeni bazı tarihçilerin babası ile dedesinin isimlerini yer değiştirerek "Muhammed b. Abdullah b. Bahadır" şeklinde vermiş olmalarıdır. Kaynaklarda "Bahadır b. Abdullah" "Abdullah b. Bahadır" şeklinde iki türlü rastlamak mümkündür. İbn Hacer, İbn İmâd ve İbn Tağriberdi'ye göre ez-Zerkeşî'nin ismi Muhammed b. Bahadır b. Abdullah'dır.³⁴

ez-Zerkeşî'ye ait yedi lakap zikredilmiştir. Bunlar, "Bedreddin" Mısır'da doğduğu için el-Mısırî, Türklerden olduğu için "et-Türkî", Şafii mezhebinden olduğu için, "eş-Şafii", küçük yaşta altın işleme ve süsleme sanatını öğrendiği

için altın nakkaşlığına nispetle “ez-Zerkeşî”, İmam-ı Nevevî'nin “*el-Minhac*” adlı eserini ezberlemesinden dolayı “el-Minhacî” pek çok tasnifi bulunduğu için “el-Musannef”dir. Künyesi Ebu Abdillah'tır.³⁵

ez-Zerkeşî'nin doğduğu dönemde Kahire, cami, medrese, kütüphane ve çok sayıda âlim, fazıl ve edebiyatçıya ev sahipliği yapan çok önemli bir ilim ve kültür merkezi durumundaydı. Bu kültürel ortam ez-Zerkeşî'yi de cezbetmiş onda mevcut olan ilim ve öğrenme aşkını körüklemiştir. Öyle ki, bu ilim aşkı onun küçük yaşta öğrendiği Zerkeş/işleme*, süsleme, nakış mesleğiyle uğraşmasına fırsat bırakmamıştır. Zamanının tamamını kitap okumaya ve âlimlerin meclislerinde ders dinlemeye ayırmıştır. ez-Zerkeşî kısa zamanda sorduğu sorular ve ezberlediği kitaplarla hocalarının dikkatini çekmiştir.³⁶

ez-Zerkeşî'nin ailesi zerkeş, altın işleme ve süsleme sanatıyla uğraşan saygın bir mesleğe sahip orta halli bir ailedir. Babası Türklere olup dönemin üst düzey yöneticilerinden birinin azatlı kölesidir.³⁷

ez-Zerkeşî, hayatını sade ve mütevazî yaşamıştır. Abartılar ve aşırılıklar onun hayatında yer etmemiştir. Sünnet üzere yaşamış ve sünnete uygun tarzda salih bir kadınla evlenmiştir. Bu evlilikten Muhammed, Ali ve Ahmed adında üç erkek, Aişe ve Fatıma adında iki de kızı olmuştur.³⁸

2. Öğrenim Hayatı:

a) Hocaları

ez-Zerkeşî çağının önde gelen ilim adamlarından ders almıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz;

- Cemaluddin el-İsnevî (772/1370) Ebu Muhammed Abdurrahim b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî

- Sıracuddin el-Bulkînî (805/1403) Ebu Hafs Ömer b. Raslân Nasır b. Salih el-Kinânî

- Şihabuddin el-Ezraî (783/1381), Ebu Abbas, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed

- Hafız Moğultay b. Kılıç et-Türkî (762/1360)³⁹ Alaaddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcîrî el-Hakrî

- İbn Umeyle (778/1376)⁴⁰ Ömer b. Hasan b. Ferid b. Emîle el-Merâgî el-Halebî

- Salah b. Ebî Ömer (780/1378)⁴¹ Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Abdullah b. Ömer el-Makdisî el-Hanbelî

- İbn Kesîr (774/1373) Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Şihabiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî eş-Şafiî

- Ahmed b. Muhammed b. Cem'a (774/1372)⁴² İbn Ebî Bekr b. İsmail b. Hasan el-Ensârî el-Halebî

- İbn Hişam (774/1373)⁴³ Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişam el-Ensârî

ez-Zerkeşî'nin ders aldığı hocalarının pek çoğunun arkasında Takiyyüddin es-Subkî(756/1355), Celaledin Hatîp el-Kazvîni(739/1338), Ebu Hayyan el-Endelûsî(745/1345) gibi zamanın şöhretleri vardır. ez-Zerkeşî sahasında otorite olan her bir âlimden İslâmî ilimlerdeki eksikliğini tamamlamış çok engin ve derin bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Bulkinî'den Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kıraat ve Nahiv dersleri alırken, İsnevî'den Arap dili ve Edebiyatı ile ilgili eksiklerini tamamlamış İbn Kesir'den hadis ilminin inceliklerini öğrenmiş ve tarih formasyonu kazanmıştır.⁴⁴

Bu dönemde İslâmî ilimler birbirinden kopuk ve bağımsız değildir. Her ne kadar medreselerde Hanefî, Şafii, Hanbeli, Maliki ekolleri ve bunlara ait hocalar var idiyse de, ilimlerde bir ihtisaslaşmaya gidilmemişti. Bu nedenle hangi ilmi hangi âlimlerden aldığını söylemek zordur. İbn Kesir hadisçi iken aynı zamanda tüm alet ilimlerini de en iyi bilen bir müfessir ve bir tarihçidir. İsnevî Arap dili ve edebiyatında olduğu kadar; fıkıh ve fıkıh usûlü alanında da kendini göstermiştir.

Yine Moğultay b. Kıçık et-Türkî(762/1361) zamanın meşhur hadis bilginleri arasındadır. Bu anlamda ez-Zerkeşî ders aldığı önemli şahsiyetlerden İslâmî ilimlerin tamamını ikmal etmiştir. Ele aldığı her ilim dalında bir eser vücuda getirecek derecede geniş, engin ve derin bir bilgi birikimine, zekası ve bitmek bilmeyen azmi sayesinde kavuşmuştur.

b) İlmi Yolculukları

ez-Zerkeşî, yaşadığı dönemde siyasî ve idarî işlerde görev almayı ilimle meşgul olmuştur. Küçük denecek yaşta ilim tahsiline başlamış ve bu uğurda her türlü sıkıntı ve meşakkatlere katlanmıştır. ez-Zerkeşî, ilk olarak Cemaledin el-İsnevî'den dersler alarak onun en seçkin talebesi olmuştur. Bu arada Siracuddin el-Bulkinî'yi tanımış ve ondan ders almıştır. İbn Kesir'in ve Şihabuddin el-Ezraî'nin ünlü birer âlim olduklarını öğrenince önce Şam'a giderek İbn Kesir'den hadis öğrenimini tamamlamış es-Salah b. Ebi Ömer ve Moğultay b. Kılıç et-Türkî sonra da Halep'te İbn Ümeyle ile tanışıp, el-Ezraî'den Fıkıh ve Usul dersleri almıştır. Daha sonra tekrar Şam'a gitmiş ve ardından da bilgi dolu olarak Kahire'ye dönmüştür.⁴⁵ Böylece ez-Zerkeşî çağının en önde gelen ilim adamlarının talebesi olmuştur.

c- Öğrencileri

ez-Zerkeşî pek çok âlimden ders aldığı gibi pek çok talebe yetiştirmiştir. Onlarla ilgilenmiş ve sorunlarının çözümünde onlara yardımcı olmuştur. Kaynaklara göre şu kişiler ez-Zerkeşî'den ders almışlardır:

- Birmâvî, Muhammed b. Abdüddâim b. Musa el-Askalâni (831/1428)
- İbn Hiccî, Necmeddin Ebu'l-Fütuh Ömer b. Musa b. Ahmed b. Sa'd eş-Şafiî (830/1426)
- eş-Şemnî, Kemaleddin Muhammed b. Hasan b. Muhammed (821/1418)
- el-Vurûrî, Siracüddîn Ömer b. İsa, Ebî İsa b. Muhammed b. Ahmed eş-Şafiî (861/1456)
- el-Emyûtî, Abdurrahim b. İbrahim b. Muhammed (868/1463)
- el-Kettânî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Osman (852/1448)
- et-Tûhî, Muhammed b. Veliyyüddîn Ebu'l-Fütuh, h.791 yılında ez-Zerkeşî'den "*el-Umde*" adlı eseri okumuştur.
- et-Tanbâvî, Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Nasıruddîn. es-Sahâvî onun ez-Zerkeşî'ye ders almak için gidip geldiğini kaydetmiştir.⁴⁶

3. Kişiliği

İnsan toplumsal bir varlık olarak bir çevrede dünyaya gelir ve bu yaşadığı çevre onu birçok açıdan şekillendirir. Yaşadığı çevreden etkilendiği gibi yaşarken çevresini de etkileyebilir. İnsanın yaşadığı çevresinin siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan istikrarlı olması büyük bir nimettir ve arzulanan bir durumdur.

ez-Zerkeşî'nin hayatı Memlûkler iktidarının istikrarsız bir dönemine rastlar. Tüm insanlar gibi o da bu dönemden gerektiği kadar etkilenmiştir. Fakat ez-Zerkeşî bu olumsuzlukları lehine çeviren âlimlerden birisidir. O, siyasî istikrarsızlıkları yanında dönemin önde gelen âlimlerinden ve kültürel ortamdaki istifade etmesini bilmiştir.

Kaynaklar ez-Zerkeşî'yi fakih, usulcü, muhaddis, müfessir, edebiyatçı ve pek çok farklı ilim dalına dair derin vukufiyeti olan bir şahıs olarak tanıtmışlardır.

ez-Zerkeşî, kişisel bir tercih olarak dönemin Memlûkler iktidarında herhangi bir kademedeki siyasî veya idarî bir görev almamış, müderrislik, müftülük gibi dini görevlerle yetinmiştir. Memlûkler devletiyle olduğu kadar halkla ve bilginler sınıfıyla da herhangi bir polemığe girmedeği anlaşılmaktadır. O, hocası İbn Kesir gibi ılımlı bir politika izlemiş, yine hocalarından Ezraî gibi çok yazmayı tercih etmiştir.

ez-Zerkeşî, güzel özellikleri olan, ince ruhlu bir insandı. Sade ve mütevazı yaşamak onun en önemli özelliği idi. Giyim ve kuşamında abartıdan kaçınırdı. Kanaatkârdı. Aza razı olur, aç gözlü ve dünya nimetleri karşısında ihtiraslı davranmazdı. İfadesi güzel, üslûbu mükemmeldi. Edebiyatçı kimliği onun hayatının tamamına yansımıştı.

Hiçbir dünya meşguliyeti onu ilim öğrenmekten geri koymamıştır. Ailesinin orta halli ekonomik durumu, geçimini yakınlarının üstlenmesi ve kendisinin ka-
naatkâr olması ilim yolunda ona yardım etmiştir.

Onun en büyük özelliği “*el-Burhan*” adlı kitabında örneğini gösterdiği gibi ansiklopedik bir bilgiye sahip olmasıdır. Ele aldığı eserlerinin tamamında onun bu geniş ve engin bilgi birikimi görülür.

O kendini öğrenmekten ve yazmaktan alıkoyacak ve zamanını harcayacak olan şeylere fırsat vermezdi. Vaktinin çoğunu evine çekilerek öğrenmek ve yazmakla geçirirdi. Onun dışarıya çıkışı bilgi amaçlı olurdu. Çarşıya çıktığında kitapçı dükkânlarına uğrar ve bütün gündüzü burada geçirirdi. Fazla kitap satın almaz yanında bulundurduğu müsvedde kağıtlarla notlar alırdı. Sonra eve döndüğünde itina ve özenle seçtiği bu notları yazmakta olduğu eserlere ilâve ederdi.⁴⁷ Kaynaklar yazısının zayıf olduğunu ve hat dersi almadığını kaydetmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi’nde günümüze kadar itina ile korunarak gelen ve kendi el yazması olan “*Ukûdu’l-Cum’an*” adlı eseri bu rivayetleri doğrulamaktadır.

ez-Zerkeşî, Şafî mezhebine mensup olmakla beraber diğer mezheplerin görüşlerine açıktır. Eserlerini mezhep taassubu ile yazmamıştır. ez-Zerkeşî’nin pek çok ilim dalında mahir olması ve derin bilgi birikimi ona bu formasyonu kazandırmıştır.

Dönemin temel ilmî zihniyetinin ez-Zerkeşî’de de temerküz ettiğini söyleyebiliriz. Memlûkler döneminde yaşayan âlimler köklü bir İslâmî ilimler geleneğine sahiptirler. Bu anlamda ez-Zerkeşî, kendisinden önceki mirası en iyi özümsemiş âlimlerden biridir. Bu dönemde âlim demek, İslâmî ilimlerin tamamına vukufiyeti olan insan demektir. Fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat bir bütün olarak değerlendiriliyordu. ez-Zerkeşî bütün bu alanlarda müstakil eserler ortaya koymuş biridir. Bu bir anlamda da ez-Zerkeşî’nin ilim anlayışı ile de alâkalı bir durumdur. Ulumu’l-Kur’an bağlamında söyleyecek olursak, ona göre İslâm kültür mirasının tamamından azami derecede faydalanmadan Allah’ın kitabı ve içerdiği incelikler anlaşılamaz.

ez-Zerkeşî’nin en önemli taraflarından birisi de onun edebiyatçı kişiliğidir. Bunu bütün eserlerinde hissettirmiştir. Ona göre edebiyat çeşitlerini ve Arap dilini bilmek kültürel mirası anlamının ve değerlendirmenin ön şartıdır. Bu şart yerine getirilmeden Allah’ın kitabını anlamak boş bir iddiadan ibarettir. ez-Zerkeşî’nin “*Burhan*”, “*Kaside-i Bürde Şerhi*”, hadis ve fıkıh ve usulü ile ilgili bütün eserleri bu ön şartın yerine getirilmesiyle oluşmuştur.

İslâmî ilimlerin birinde veya birkaçında eksik olan kimsenin geçmiş mirası sağlıklı ve bütüncül bir şekilde yorumlayamayacağı fikri ez-Zerkeşî’nin genel fikridir.

ez-Zerkeşî, hayatı ve ortaya koyduğu eserlerle selefi salihinin yolundan gitmiş ve nakle önem vermiştir. Kendinden önceki âlimlerin ne söylediğini bilip

mütalaa etmeden eser yazan ve bununla övünen kimsenin yaptığı işi, övünülecek bir durum olmadığını söylemiştir. O'na göre asıl övünülecek iş, öncekilerin sözleri üzerine bir şey söyleyebilmektir. Kişinin öncekilere dayanarak söylediği söz üzerine başkalarının bir şey söylemesi de bir erdemdir.⁴⁸

4. Vefatı

Kıymeti ve yüceliği öldükten sonra anlaşılan âlimlerimizden biri de ez-Zerkeşî'dir. Kısacık ömründe üstün zekası ve tükenmeyen azmiyle çok ciddi eserler ortaya koymuştur. Usul, Fıkıh, Tefsir, Hadis başta olmak üzere Tıp ve Tarihle de ilgili kitaplar yazmıştır. ez-Zerkeşî, kendisinden sonra gelen âlimleri mutlaka etkilemiştir. Onun bu etki gücü kanaatimizce nev-i şahsına münhasır biri olması ve özgünlüğünden kaynaklanmaktadır.

ez-Zerkeşî, genç denebilecek bir yaşta 49'unda 794 yılı Recep ayının üçüncü Pazar günü (275/1391) Kahire'de vefat etmiştir. Emir Bektemur es-Sâkî türbesi yanındaki Garafetü's-Suğra'ya defnedilmiştir.⁴⁹

Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki araştırmamızda edindiğimiz kanaat, Osmanlı ulemasının ez-Zerkeşî'yi tanıdığı ve eserlerini tetkik ettiği yönündedir. Pek çok eseri Osmanlı musahhihleri tarafından nefis hatlarla Arapça olarak yazılmıştır.

C. Eserleri

ez-Zerkeşî, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Hadis, Kur'an ve Tefsir ilimleri, Arap dili ve Edebiyatı alanlarında ciddi eserler kaleme almıştır. Yaşadığı dönemin bir geleceği olarak ricâl/biyografi kitabı yazmaktan da geri kalmamıştır. Araştırmacıların her yeni çalışmasında listenin kabardığını gördüğümüz için vereceğimiz listenin eserlerinin tamamını kapsadığını söyleyemeyiz. İslâm kültür mirasını keşfetme yolculuğuna çıkanların ez-Zerkeşî'nin yeni eserleriyle karşılaşmalarının ihtimal dahilinde olduğunu söylemekle yetinerek ulaşabildiklerimizin listesini burada vereceğiz. Eserlerin listesi ait oldukları ilim dallarıyla ilişkilendirilerek verilmiştir. Eserlerle ilgili ulaştığımız bilgilerin dipnot olarak verilmesi tercih edilmiştir.

1. Kur'an İlimleri ve Tefsir

- el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an⁵⁰
- Tefsiru'z-Zerkeşî/Tefsiru'l-Kur'an⁵¹
- Keşfu'l-Meânî (fi'l-Kelâmi ala Kavlihî Teâlâ "velemmâ belağa eşudde...")

2. Hadis ve Hadis İlimleri

- el-İcâbe li-irâdi Mâ'stedrakethu Aişe ala's-Sahâbe⁵²
- et-Tezkira fi'l-Ahâdîsi'l-Müştehirah/el-Leâlî'l-Mensûra fî Ahâdîsi'l-Meşhûra.⁵³

- et-Ta'lik alâ Umdeti'l-Ahkâm⁵⁴/en-Nuket alâ Umdeti'l-Ahkâm⁵⁵
- en-Nuket alâ İbni's-Salâh/Ta'likuhû alâ Ulûmi'l-Hadis/el-Kelâmu alâ Ulûmi'l-Hadis.⁵⁶
- et-Tenkîh li elfâzi'l-Camii's-Sahîh⁵⁷
- ez-Zehebu'l-İbrîz fî Tahrîci Ahâdisi Fethi'l-Azîz li'r-Rafî⁵⁸
- Şerhu'l-Erbaîn en-Neviyye⁵⁹
- Şerhu'l-Buharî/Şerhu Camii's-Sahih/et-Tenkîh fî Şerhi Camii's-Sahîh⁶⁰
- el-Mu'teber fî Tahrîci Ehâdisi'l-Minhac ve'l-Muhtasar⁶¹
- Şerhu't-Tenkîh li elfâzi'l-Camii's-Sahih (Şerhu Sahîhi'l-Buhari)⁶²
- el-Muhtasar fi'l-Hadis⁶³
- Nesru'd-Dürer fî Ehâdis-i Hayri'l-Beşer⁶⁴

3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

- İ'lâmu's-Sacid bi Ahkâmi'l-Mesâcid⁶⁵
- Tekmiletu Şerhi'l-Minhac⁶⁶
- ed-Dibâc fî Tavdihi'l-Minhac.⁶⁷
- Hâdimu'r-Râfi'î ve'r-Ravda fi'l-Furû'⁶⁸
- et-Tırâzu'l-Müzehheb fî Kavâidi'l-Mezheb.⁶⁹
- Habâyâ ez-Zevâya fi'l-furû'⁷⁰
- Zahru'l-Arîş fî Ahkâmi'l-Haşîş⁷¹
- ez-Zerkeşîyye⁷²
- Şerhu't-Tenbîh li's-Şirâzi⁷³
- Şerhu'l-Mu'teber li'l-İsnevî⁷⁴
- Fetevâ ez-Zerkeşî⁷⁵
- Kitabu'n-Nikah fi'l-Fıkhî's-Şafiî⁷⁶
- Şerhu'l-Vecîz fi'l-Furû' li'l-Gazâlî⁷⁷
- Mecmûatu'z-Zerkeşî – fi'l-Fıkhî's-Şafiî⁷⁸
- el-Kavâid fi'l-Fıkh = el-Kavâid fi'l-Furû' = el-Kavâid ve'z-Zevâbit fi'l-Fıkh = el-Kavâid ve'z-Zevâid = el-Mensûr fi'l-Kavâid.⁷⁹
- el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh.⁸⁰
- Teşnîfu'l-Mesâmi' bicemi'l-Cevâmi'⁸¹
- Selâsilü'z-Zeheb fi'l-Usûl⁸²
- et-Tahrîr fi'l-Usûl⁸³
- Matlau'n-Nîreyn⁸⁴
- Müntehe'l-Cumu'⁸⁵

- el-Vusûl ilâ Simâri'l-Usul⁸⁶
- Şerhu Tenbîhi Ebî İshâk eş-Şirâzî fi'l-Furû'⁸⁷

4. Tarih ve Biyografi

- Ukûdu'l-Cum'ân alâ Vefeyâtu'l-A'yan⁸⁸

5. Dil ve Edebiyat

- Meclî'l-Efrâh fî Telhîsi'l-Miftâh⁸⁹
- et-Tezkiratu'n-Nahviyye⁹⁰
- Rebû'l-Ğazlân/Ratû'l-Ğazlân⁹¹
- Şerhu Kasîde-i Bürde⁹²
- Muhtasaru Kasideti's-Sâvî⁹³

6. Tevhid ve Kelâm İlmi

- Risâle fî Kelimeti't-Tevhid⁹⁴
- Mâlâ Yeseu'l-Mükellife Cehluh⁹⁵

7. Usûl-Hikmet ve Mantık

- Laktatu'l-Aclân ve Belletü'z-Zam'ân⁹⁶

8. Diğer Konular

- el-Ezhiye fî Ahkâmi'l-Ed'iyye⁹⁷
- Risale fi't-Tâûn ve Cevâzi'l-Firâri anhü⁹⁸
- Amelun min tıbb limen Habbe.⁹⁹
- Fî Ahkâmi't-Temenni¹⁰⁰
- Mefâtihu'l-Künûz ve Melâmihu'r-Rumûz.¹⁰¹
- Hülâsâtu'l-Funûnu'l-Erbea.¹⁰²
- Râiyyetuhû fî Menâzîli'l-Hicâz.¹⁰³
- el-Kevâkibu'd-Düriyye fî medhi hayri'l-beriyye¹⁰⁴
- Mefâtihu'l-Künûz ve Melâmihu'r-Rumûz.¹⁰⁵
- Kitâbu Fethi'r-Rahmân.¹⁰⁶
- el-Ğuraru's-Sevâfir fîmâ Yehtâcu İleyhi'l-Misâfir.¹⁰⁷

Sonuç

Tarihçi Hitti'nin haklı olarak sorduğu gibi Memlûk devleti gerilerken ve çökerken oluşan kültürel miras yok mu olmuştur? ez-Zerkeşî'nin eserlerini tespit ederken, çoğunun çok güzel nesih, Arap hatlarıyla, hatta bazılarının kendi el

yazısıyla Süleymaniye, Köprülü, Beyazıt ve Topkapı Müzesi kütüphanelerinde rastlamamız bu kültürel mirasın yok olmadığına, Osmanlıya, oradan da Cumhuriyete devrettiğine şahitlik etmektedir. ez-Zerkeşi, tarihin çok önemli ve kritik bir döneminde ortaya çıkmış olan Memluklar döneminde yaşamıştır. Yaşadığı dönemin ilmi birikiminden en üst düzeyde istifade ettiği ortaya koyduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Yaşadığı toplumun siyasi, sosyal ve kültürel olaylarına karşı duyarsız kalmamış ve çağının sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Toplumuyla ilgili eksiklikleri tespit etmiş ve bu eksikliklerin giderilmesine yönelik özel risaleler ve çalışmalar kaleme almıştır. Döneminin tarihçilerinin bahsetmeden geçemediği taun hastalığı ile ilgili bir risale yazması ve yine haşhaşın zararlarını anlatan risalesi bu anlamda değerlendirilebilir. Devrinin önemli alimlerinden dersler alırken diğer taraftan talebe yetiştirmeyi de ihmal etmemiştir. Kur'an ilimleri, hadis ve hadis ilimleri, fıkıh ve fıkıh usulü, dil ve edebiyat alanında ortaya koyduğu eserlerle zamanın seçkin alimleri arasındaki yerini almıştır. Kaleme aldığı pek çok eseri sonraki çalışmalara örnek olurken, et-Tezkira gibi bazı eserleri de ilk olma özelliğini taşımaktadır. Zerkeşi'nin eserleri üzerinde yapılacak yeni çalışmalar bilim ve kültür tarihimize yeni ufuklar kazandıracaktır.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Memlûk kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamları, Memlûk sisteminin ortaya çıkışı, Memlûk Devletinin kuruluşu, genişlemesi ve yıkılışı ve bu dönemlere ait geniş bilgi için örneğin bkz: M. Kazım Yaşar Koprıman ve Kültür Bakanlığı Yayınları arasından çıkan "*Mısır Memlûkleri Tarihi*" adlı kitabı, ayrıca bkz. M. Sobernheim, "*Memlûklar*" İA, MEB Yay, 1970, VII. 689-691.
2. Memlûk Devletinin "Türk Devleti diye adlandırılması ve Memlûklerde Türk Kültür Öğeleri için bkz. Samira Kortantamer, "*Memlûklarda Türk Kültürü*", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 173-190; Selami Karacan, *Ebu Hayyana göre Memlûklar Devri Mısır Türklerinin Sosyal ve Kültürel Durumu*, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi., Ankara 1985.
3. İsmail Yiğit, "*Aynı'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış*", Marmara Ü.İ.Fak. Dergisi sayı 11-12, İstanbul 1997, s. 27.
4. Aynı Calut savaşı için bkz. Süleyman Özbek "*Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Aynı Calut*", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, V. 127-133.
5. İ. Yiğit, a.g.m, s. 27-28.
6. M. Kazım Yaşar Koprıman, "*Mısır Memlûkleri*" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, V. 3.
7. M.Kazım Yaşar, a.g.e, s. 3.
8. Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay, İstanbul 1981, IV.1105.
9. P. Hitti, a.g.e, IV.1106.
10. Memlûkler döneminin anılan açılardan incelendiği eserler hakkında örneğin bkz. Şehabeddin Tekindağ, "*Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*", *Tarih Dergisi*, İstanbul

- 1971, XXV.1-38; Yüksel Arslantaş, *Memlûkler Devrinde Suriye*, Fırat Üniversitesi Sos. Bil.Enstitüsünde hazırlanmış ve yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 1996; Samira Kortantamer, "*Bahrî Memlûkler'de Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*", Ege Üniversitesi Ed. Fak. Yay, İzmir 1993; Thomas Philip-Ulrich Haarman, *The Mamluks In Egyptian Politics And Society*, Cambridge University Press, 1998; Ali Aktan, "*Memlûk-Haçlı Münasebetleri*" *Türk Dünyası Araştırmaları* sayı 106, İstanbul 1997, s.149-178; Ali Aktan, "*Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü*", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Der. sayı 9*, Erzurum 1990, s.270-279; David Ayalan, "*The End of The Mamluks Sultanate*" *Studia İslâmica*, LXV, Paris 1987, s. 125-148; Said Abdulfettah Aşûr, *Mısır ve Şam fî Asri'l-Eyyubi ve'l-Memalik*, Beyrut 1991; İbrahim Zaur, *el-Hayatü'l-İçtimaiyye fî Bilâdi's-Şam fî Asrayn el-Eyyubî ve'l-Memlûkî*, Dimeşk 1993; C. Warren Schultz, "*Mamluks Monetary History*", *Mamluk Studies Review* sayı III, Chicago 1999, s. 183-205; Donald, P.Little "*History and Historiography of the Mamlûks*, London 1986, s. 165-181; Oleg Grabar, "*Reflection on Mamluk Art*", *Muqarnas*, London 1984, II.1-12; Jonathan M.Bloom, "*Mamluk Art and Architectural History*", *Mamluk Studies Review*, Chicago 1999, III.31-58; Esin Atlı, "*Mamluk Painting in the late Fifteenth Century*", *Muqarnas*, London 1984, II.159-171; Mahmud b. Muhammed en-Necîdî, "*en-Nizamu'n-Nakdî el-Memlûkî*, Riyad 1993; Ahmed Fevzi el-Heyb, *el-Hareketü's-Şi'riyye Zemeni'l-Memâlik*, Beyrut 1986; Bekri Şeyh Emin, *Mutalaât fî's-Şi'ri'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, Daru'l-İlim, Beyrut, tarihsiz.
11. Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler'de İktisadi ve Ticari Hayat*, Erciyes Ün. Sos.Bil.Enst, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998, s.1.
 12. Geniş bilgi için bkz. Bahattin Keleş, *a.g.e.*, s. 290; Mehmet Üner Orhan, *Memlûklar'da Dini ve Adlî Kurumlar*, İslâmi İlimler Fak. yayımlanmamış doçentlik tezi, Erzurum 1978.
 13. B. Keleş, *a.g.e.*, s. 288.
 14. B. Keleş, *a.g.e.*, s. 289.
 15. B. Keleş, *a.g.e.*, s. 290.
 16. Memlûk sultanlarının ilme katkıları ve bu alanda yaptıkları faaliyetler için bkz. Cengiz Tomar, "*Kılıçtan Kaleme; Memlûkler ve Entelektüel Hayat*" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, sayı 12, s. 249-259.
 17. İ. Yiğit, *a.g.m.*, s. 28; ayrıca Memlûklar döneminde faaliyet gösteren medreseler, ribat, hangâh, zaviye, camiler ve mescitler, kütüphaneler ve hastanelere dair geniş bilgi için bkz. Asri Çubukçu, *Türk Memlûkları (Bahrî Memlûkler) Devletinde İlmî Kuruluşlar ve Âlimler*, Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fak. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1982;; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), Kayıhan Yay, İstanbul 1991, VII. 245-252.
 18. Geniş bilgi için bkz. H.Leman, "*Suriye*" *İA*, MEB Yay, İstanbul 1970, XI.51-66; J.H.Kramers, "*Mısır*" *İA*, MEB, İstanbul 1971, VIII. 217-268.
 19. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 6.
 20. Mısır Abbasi hilafetinin, Kuruluş ve Mahiyeti Hilafetin Osmanlı'ya geçişi ile ilgili tartışmalar için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VII.159, 161; 171-177.
 21. Mısır ve Suriye'de eser sahibi âlimlerin listesi için bkz. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s.19-22; 72-82.
 22. İ. Yiğit, *a.g.m.*, s. 28.
 23. İslâmi ilimler ve (kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, nahiv ve lugat) Akli ilimler (tarih, coğrafya, tıb) ve bu alanın dönemin temsilcileri için bkz. Philip Hitti, *a.g.e.*, IV.1106, 1114; Yiğit, *a.g.m.*, s.38-44; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VII. 254-365.
 24. İ. Yiğit, *a.g.m.*, s. 36.
 25. İ. Yiğit, *a.g.m.*, s. 37.

26. Bu konuda meydana getirilen Türkçe eserler için bkz. Samira Kortantamer, a.g.m, s. 178-181.
27. İ. Yiğit, a.g.m, s.37.
28. Bkz. Samira Kortantamer, aynı yer.
29. İ. Yiğit, a.y.
30. Türk asıllı âlimler sayılırken de ez-Zerkeşî'nin yine gözardı edilmesi Tarih araştırmacıları için eksik bir değerlendirme olmuştur.
31. Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı ülkesine gelen veya getirilen âlimler için bkz. Hasan İbrahim Hasan, a.g.e,VII.254-256; Osmanlı ilim geleneğinin oluşmasında Mısır ve Şam bölgesinin katkıları için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi*" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, XI. 156.
32. H.İbrahim Hasan, a.g.e, VII.386-387; Bu devirde yetişen mutasavvıflar ve ekolleri için bkz. H. İbrahim Hasan, a.g.e, VII. 305-307.
33. H. İbrahim Hasan, a.g.e, VII.302.
34. ez-Zerkeşî, *Selasilü'z-Zeheb*, s. 26; ez-Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesâmi' licemi'l-cevami' li Taceddin es-Subkî*, Tah: Şeyyid Abdulaziz, Abdullah Rabiğ, Mektebetu Kurtuba, Kahire 1999, I. 52; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lam*, İkdam Matbaası, İstanbul 1317, IV. 2414.
35. ez-Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesami'*, I.53; ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîf fî Usulî'l-Fıkh*, Tahrir: Abdulkadir Abdullah el-Anî, Vezâretü'l-Evkâf ve-Ş-Şunûnî'l-İslâmiyye, Kuveyt 1992, I.7.
- * Zerkeş, Farsça bir tamlama olup altın süsleme ve işleme sanatı anlamına gelmektedir.
36. ez-Zerkeşî, *Selasilü'z-Zeheb*, I. 52.
37. ez-Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesâmi'*, I. 53.
38. ez-Zerkeşî, *Selasilü'z-Zeheb*, I. 52.
39. Bkz. Suyutî, a.g.e, aynı yer.
40. Şemseddin Muhammed b. Ali Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1972, I. 158.
41. Davûdî, a.g.e, aynı yer.
42. ez-Zerkeşî, *Selasilü'z-Zeheb*, s. 36.
43. ez-Zerkeşî, a.g.e, s. 37.
44. Bkz. Saffet Köse, "*İsnevi*" *TDİA*, İstanbul 2001, XIII.160; Mustafa Uzunpastacı, "*Bulkin*" *TDİA*, İstanbul 1992, VI.410; Yunus Vehbi Yavuz, "*Ezra*", *TDİA*, İstanbul 1995, XII. 67-68; Abdulkarim Özyayın "*İbn Kesir*" *TDİA*, İstanbul 2001, XX.132.
45. İbn Hacer Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kamine*, Matbaatu Meclisi Dairetu'l-Maa, Haydarabad 1350, III. 351; Suyutî, *Husnu'l-Muhadara fî Ahbari Mısır ve'l-Kahire*, Matbaatu İdaratu'l-Vatan, Mısır 1299, I.31; İbnu'l-İmâd, *Şezaretü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb*, Beyrut 1992, VIII.573; İsmail Cerrahoğlu, *Bedreddin ez-Zerkeşî ve el-Burhan Fî Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eseri, İslâm* (Revve Mensuelle) İstanbul 1961.
46. ez-Zerkeşî'nin Selasilü'z-Zeheb adlı eserinden bazı kısaltmalarla naklen s. 38-39.
47. Anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Kahire'de, zengin ve büyük kitapçı dükkanları var ve okurlar bu dükkanlardan rahatça istifade edebiliyorlar. Kitapçı dükkanları kitap satmanın dışında bir nevi kütüphane ve okuma salonu hizmeti de vermektedirler.
48. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1988, I. 37 ez-Zerkeşî'nin şahsiyeti ve ilmi kişiliği için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e, III.352; Davûdî, a.g.e., I.158; Suyutî, a.g.e, I.31; ez-Zer-

- keşî, *Zahru'l-Arif fî Tahrimi'l-Haşîş*, thk. Seyyid Ahmed Ferec, Daru'l-Vefa, Kuveyt 1987, s. 17-28; ez-Zerkeşî, *Selasilü'z-Zeheb*, thk. Muhammed el-Muhtar b. Şinkîti, Kahire 1990, s.30; ez-Zerkeşî, *l'lamu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, Tah.Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâği, Kahire 1982, s. 8; İbn İmâd, *Şezaretü'z-Zeheb*, VIII.573; ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, Tah.Faik Ahmed Mahmud, Vezâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1982, I. 11-13; ez-Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesami'*, I. 55-56; ez-Zerkeşî, "Mana Lailaheillallah", Tah.Ali Muhyiddin Ali Karadağı, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1986, s.20-21. ez-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler*, Yay.Haz.Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara 2000, s.57.
49. Davûdî, *a.g.e.*, I.158; Suyutî, *Husn*, s.248; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut t.siz, X. 254; İbn İmâd, *a.g.e.*, s.573.
50. Değişik baskıları vardır. Daru'l-Ma'rife Beyrut, 1972, 1990, 1994; Daru't-Turâs, t.siz; Daru İhyâi'l-Kütüp, tah.Muhammed Fazl b.İbrahim, Mısır, 1957, Daru'l-Hayat, Halep 1957; Daru'l-Fikr, tah.Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1980. Kur'an ilimleri alanında kendinden önce yazılmış tüm eserlerin hülasasıdır. el-Burhan Kur'an ilimleri alanında bir dönüm noktasıdır.
51. Suyutî, *a.g.e.*, I. 248; Davûdî, *a.g.e.*, s.158; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, I.448. Kaynaklarda, Meryem Suresi'ne kadar ve ez-Zerkeşî'ye ait olduğu söylenen bu tefsir kitabının bir nüshası Mardin Yazma Eserler Kütüphanesinde 13511 numarada kayıtlı gözükmektedir. Bu eser aynı demirbaş numaraya Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Yaptığımız incelemede bu demirbaş numarada kayıtlı olan kitabın, ez-Zerkeşî'ye nispet edilen "Tefsir" eseri değil, "*Tavdihu'l-Minhâc*" adlı yine ez-Zerkeşî'ye ait üç ciltten oluşan müellif hatlı "Fıkıh" kitabı olduğu tespit edilmiştir.
52. Eser 1939 yılında Dimaşk'ta Haşimiyye matbaasında, Said el-Efgânî'nin tahkikiyle basılmıştır.Daha sonra aynı eser, bazı ilâvelerle Bünyamin Erul tarafından hazırlanarak Türkçe'ye çevrilip Kitabiyat yayınları arasında 2000 yılında basılarak Türk okurlarının hizmetine sunulmuştur. Suyutî "*Aynu'l-İsâbe fi'stidrâki Âişe alâ's-Sahâbe*" adlı risalesiyle bu eseri ihtisar etmiştir.
53. Matbudur. Değişik baskıları vardır. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1986; Daru'l-Kutubi'l-Âliyye, Beyrut 1986; Halk dilinde hadis diye dolaşan sözlerle ilgili kaynak tespiti çalışması niteliği taşıyan ilk eserdir. Bunu İbn Hacer el-Askalânî(852/1448)'nin "*el-Leâli'l-Mensûra fi'l-Ehâdisi'l-Meşhûra*"sı, es-Suyutî(911/1505)'nin "*ed-Dureru'l-Muntessira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra*"sı, es-Sehâvî(902/1496)'nin "*el-Mekâsıdu'l-Hasene*"si ve el-Aclûnî (1162/1749)'nin "*Keşfu'l-Hafâ*"sı izlemiştir. Bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 1989, s.132-133.
54. Eser, İmam Abdulgâni el-Makdisî (600/1203)'nin "*Umdetü'l-Ahkâm*" adlı eserindeki hadislerin tahririnden oluşmaktadır. Eserin Hindistan'da bir üniversitede iki nüsha olarak mevcut olduğu bildirilmiştir. *Selâsilü'z-Zeheb*, s.41; Dâvûdî, *a.g.e.*, I. 48.
55. Davudî, *a.g.e.*, I. 48.
56. Eser, "*en-Nuketu alâ Mukaddimeti İbn Salah*" adıyla Mektebetu Edvâi's-Selef tarafından 1998 yılında Riyad'da, Dr. Zeynelabidin b. Muhammed Bilâ Ferîc tahkikiyle basılmıştır.
57. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Fatih/718 demirbaş numarada kayıtlıdır. Sahih-i Buhari üzerine yapılmış orijinal bir çalışmadır. Buhari'de geçen garib, irabı kapalı ve manası zor anlaşılabilir kavramlar açıklanmıştır. Eser, ez-Zerkeşî'nin müsvedde olarak bıraktığı Buhari Şerhinin tek cilt halinde özetidir. Bkz. M.Ebu'l-Fazl İbrahim, *el-Burhan*, s.10; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III. 350.
58. Eser, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yazma eserler bölümünde A.482 Arapça kat.2973 demirbaş numarada kayıtlıdır. Rafîi el-Kazvinî'nin Fethu'l-Azîz isimli eş-Şerhu'l-Kebir'indeki hadislerin ez-Zerkeşî tarafından tahririnden oluşmaktadır. Eser bazı kaynaklarda kısaca "*Tahrîcü Ahâdisi'r-Rafîi*" olarak da zikredilmektedir.

59. İbn Hacer, *a.g.e.*, III. 350, Büyük hadis âlimi Nevevî'nin Kırk Hadis'inin ez-Zerkeşî tarafından şerhidir.
60. İbn Hacer, *a.g.e.*, III. 350; Katip Çelebi, *a.g.e.*, I. 500.
61. Nevevî'nin "*Minhac*" ve İmam Müzeni'nin "*Muhtasar*" isimli eserlerindeki hadisleri tahrir eden bir eserdir. Abdurrahim Kaşkarî tarafından tahkiki yapılarak Medine-i Münevvere, Camiatu'l-İslâmiyye'ye doktora çalışması olarak sunulmuştur. Ayrıca, Hamdi Ebu'l-Mecid Selefi tahkikiyle Kuveyt'te Daru'l-Erkam tarafından H.1404/1984'te basılmıştır.
62. Matbaatu'l-Mısıriyye tarafından 1353/1934'de Kahire'de basılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla eser ez-Zerkeşî'nin "*Tenkîh*" adlı eserine yaptığı şerhten oluşmuştur.
63. İbn Hacer, ez-Zerkeşî'nin Dimaşk'a giderek "*el-Muhtasar*" adlı eserini İbn Kesir'e okuyup dinlettiğini zikretmiştir, İbn Hacer, *a.g.e.*, III. 351, Said Afgânî de böyle nüshaya rastlandığını haber vermiştir. ez-Zerkeşî, *Teşnîfu'l-Mesâmi'*, s.64.
64. İmam Nevevî'nin eserinin muhtasarıdır. Bkz. Katip Çelebi, *a.g.e.*, II. 1927.
65. Mescidlerle ilgili bütün meseleleri içeren sahasında ilk ve tek eserlerden biridir. Ebu'l-Vefa el-Merâğî tarafından tahkik edilen eserin değişik baskıları vardır. Vezâretü'l-Evkaf el-Meclis el-A'lâ li-Şuûni'l-İslâmiyye tarafından, Mısır 1966 ve 1977 baskıları ile Matbaa-i Eham et-Ticariyye, Kahire 1982, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995 baskıları yapılmıştır. Eser, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Beytu'l-Makdis başta olmak üzere diğer mescidlerle ilgili toplam 195 meseleyi konu edinmiştir.
66. İmam Nevevî'nin "*Minhâcu't-Tâlibîn*" adlı Şafîi fıkhına dair yazdığı eserin şerhidir. İlk önce ez-Zerkeşî'nin hocalarından olan el-İsnevî, Nevevî'nin bu eserine şerh yapmayı düşünmüş ve "*el-Kâfi'l-Muhtâc fi Şerhi'l-Minhac*" adını verdiği şerhini tamamlayamadan vefat etmiştir. ez-Zerkeşî, hocasının kaldığı yer olan "Babu'l-Musâkât"tan başlayarak yarım kalan bu şerhi tamamlamış ve "*Tekmile*" adını vermiştir.
67. Bu eser de ez-Zerkeşî'nin "*Minhâc*" üzerine yaptığı şerhtir. Kaynaklarda "*Şerhu'l-Minhâc*" "*Ğunyetu'l-Muhtâc fi Şerhi'l-Minhâc*" "*Tavdihu'l-Minhâc*" şeklinde değişik adlarla zikredilmiştir. Bkz. Mustafa Canlı, *Bedreddin ez-Zerkeşî ve Hadis İlimindeki Yeri*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1992, Eserin bir nüshası, "*Tavdihu'l-Minhac*" adıyla, 13511 numaralı demirbaş kaydıyla Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde müellif hatıyla üç cilt halinde mevcuttur. Üç değişik adla verilen eserin tek eser olduğu yönündeki kanaatimiz daha da güçlenmiştir.
68. ez-Zerkeşî'nin Şafîi fıkhına dair en kapsamlı eseridir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yazma Eserler bölümünde A.672 (Arapça kat.4605) numarada kayıtlıdır. 19 cilttir ve nesih hatıyla yazılmıştır. Furû-u fıkha ait tüm konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. ez-Zerkeşî, bu eserini Şafîi fıkhına kaynaklık etmiş iki temel eseri örnek alarak yazmıştır. Bir anlamda iki eseri tek ad altında birleştirmiştir.
- Ebu'l-Kasım Abdulkerim b. Muhammed Rafîi el-Kazvîni(623/1226), İmam-ı Gazâlî (505/1111)'ye ait olan "el-Veçiz" adlı esere bir şerh yapmıştır. Bu şerhin adı "*Fethu'l-Azîz*"dir. Rafîi'nin Fethu'l-Azîz'i çok büyük bir şöret bulmuştur. Daha sonra İmam Nevevî(676/1374) Rafîi'nin "Fethu'l-Azîz" adlı eserini ihtisar ederek "Ravda" adındaki eserini oluşturmuştur. ez-Zerkeşî de kendisine intikal etmiş olan bu büyük fıkıh mirasından istifade ederek "*Hâdim er-Rafîi ve'r-Ravda*" adlı geniş hacimli eseri meydana getirmiştir. Bu üç eser hususen Şafîi, umumen İslâm fıkhının vazgeçilemeyen kaynakları olmuştur.
- Eser Suyutî tarafından ihtisar edilmiş ancak zekat bölümünden hac bölümüne kadar gelebilmiştir. Suyutî'nin bu eserinin adı "*Tahsînu'l-Hâdim*"dir. Mustafa Canlı, *a.g.e.*, s.34; ez-Zerkeşî, *Habâye'z-Zevâya*, Tah.Abdulkadir Abdullah, el-Ânî, Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1982.
69. ez-Zerkeşî'nin orijinal eserlerinden biri de bu çalışmasıdır. Eserde fıkıh konuları alfabetik

- sıraya göre teker teker incelenmiştir. Meselâ, elif harfinde, ibaha, içtihad, icma, eda, izin, ikrah, ikrar vb.; “fe” harfinde; Fasid, fidyе, fesh, vb. konular açıklanmıştır. Bir anlamda fıkıh terimleri sözlüğüdür. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 925’de kayıtlıdır.
70. ez-Zerkeşî’nin Şafii fıkıhına dair eseridir. Rafii ve Nevevi’nin eserlerinden ihtisar edilerek oluşturulan bir teliftir. Abdulkadir Abdullah el-Âni tahkiki ile Vezarâtü’l-Evkâf ve Ş-Şuûnu’l-İslâmiyye tarafından Kuveyt 1982’de basımı gerçekleştirilmiştir.
 71. ez-Zerkeşî bu eserinde Haşhaş’ın sosyal, psikolojik ve tıbbi boyutlarını incelemiş dinin bu konuyla ilgili önerilerini ortaya koyup tartışmıştır. Eser Seyyid Ahmed tahkiki ile 1987 yılında Kuveyt’te basılmıştır.
 72. İbn Hacer, *ed-Durer*, III. 350. ez-Zerkeşî hocası Bulkûnî’nin yazdığı haşiyeleri de bu kitapta toplamıştır.
 73. Suyutî, *Husn*, I.248; Davûdî, *a.g.e.*, I.158.
 74. Katip Çelebi, *a.g.e.*, II. 1731.
 75. İsmail Paşa el-Bağdâdî(1339/1920) *Hediyetu’l-Arifin Esmâu’l-Müellifin ve Âsâru’l-Mu-sannifin*, Maarif Basimevi, İstanbul 1955, II. 157; ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, s.14.
 76. Eser, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 925 numarada kayıtlıdır. Arap yazılı ve 216 yaprakтан oluşmaktadır. Eserde İslâm dininin nikaha verdiği önem vurgulanmış, konuyla ilgili ayet ve hadislerle yer verilmiş ve bu esasa bağlı kalınmanın gereğine dikkat çekilmiştir. Nikahla ilgili meseleler ve Şafii fıkıhında konuyla ilgili oluşan birikim tek ciltle özetlenmeye çalışılmıştır.
 77. Katip Çelebi, *a.g.e.*, II. 1731; ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, s.14; Zahiriyye Kütüphanesi’nde 2393 numarada kayıtlı bir nüshası olduğu bildirilmiştir. Bkz. ez-Zerkeşî, *Teşnifu’l-Mesâmi’*, s.67.
 78. Hayrettin Zirikli, A’lâm, basım yeri ve baskı tarihi yok. VI. 287; ez-Zerkeşî, *Teşnif*, s. 67, Daru’l-Kütübi’l-Mısıriyye’de 253 numarada kayıtlı bir nüshasının olduğu bildirilmiştir.
 79. Değişik adlarla geçen ve muhtemelen aynı eser olduğunu düşündüğümüz eser “*el-Mensûr fi’l-Kavâid*” adı altında, Teyşir Faik Ahmed Mahmud tahkiki ile 1982-1985-1986 ve 1993 yıllarında, Vezarâtü’l-Evkâf ve Ş-Şuûnu’l-İslâmiyye tarafından Kuveyt’te basımı gerçekleştirilmiştir.
 80. ez-Zerkeşî’nin mutekaddimin’in usul, akaid ve dil konusundaki görüşlerini bir araya topladığı, benzersiz eserlerinden biridir. Abdulkadir Abdullah el-Âni’nin basıma hazırladığı bu eser, Vezarâtü’l-Evkâf ve Ş-Şuûnu’l-İslâmiyye tarafından 1988 ve 1992 yıllarında Kuveyt’te basımı gerçekleştirilmiştir.
 81. Ebu Nasr Abdulvahap Hasan es-Subkî’nin Usûl-i Fıkıha dair meşhur eserinin şerhidir. 1913 yılında Kahire’de Matbaa-i Temeddün tarafından basılmıştır. İkinci basımı 1999’da Seyyid Abdulaziz ve Abdullah Rebiğ, tahkikleriyle yine Kahire’de yapılmıştır. ez-Zerkeşî, eseri şerh ve tasnif etmiştir.
 82. ez-Zerkeşî Usûlü Fıkıh maddesi altında Kelâm İlmi, Arap dili ve fıkıh ilmi gibi üç temel ilmi de işlemiştir. Bütün usûlü fıkıh konularının küçük hacimli bir kitapla açık, seçik ifade edilmesi eserin kıymetini arttırmıştır. Eser, Muhammed Muhtar b. Muhammed el-Emin eş-Şenkîti tahkiki ile Mektebetu İbn Teymiyye (tarafından) de 1990’da Kahire’de basılmıştır.
 83. Bkz. ez-Zerkeşî, *Teşnifu’l-Mesâmi’*, s. 67.
 84. a.y.
 85. a.y.
 86. ez-Zerkeşî, *a.g.e.*, s. 68.
 87. İsmail Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, II.157.

88. ez-Zerkeşî'nin İbn Halikan'ın "Vefeyât" adlı eserine zeyl olarak 764 yılında yazdığı biyografik bir eserdir. Şahıslar alfabetik sıraya göre verilmiştir. ez-Zerkeşî'nin kendi el yazısıyla yazdığı bu eser, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4434 numarada kayıtlıdır. Müellifin istinsah ve mûtalaa kayıtları vardır. Not: Bazı kayıtlarda ez-Zerkeşî'ye ait olduğu sanılan ve "Muhtasarı Ukûdu'l-Cum'ân" adıyla Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2446/3'de kayıtlı olan ez-Zerkeşî'nin kendi eserine yaptığı bir ihtisar değil, Çavuşzade Mahmud b. Ali Daredevî'nin ez-Zerkeşî'nin İbn Hallikan'ın "Vefeyât" adlı eserine yazmış olduğu zeylin ihtisarıdır. Zikri geçen eserin Süleymaniye fiş katalogunda tam adı şöyledir: "*Muhtasarı Ukûdu'l-Cum'ân li'z-Zerkeşî tarih ake'z-Zaman*"
89. Süleymaniye fiş kataloglarında "*Tecelli'l-Efrac, Halli'l-Efrac, Hulyi el-efrah*" gibi adlarla geçen bu eser Süleymaniye Şehid Ali Paşa 2222'de kayıtlıdır. Belâgat kitabıdır. "Burhan"ın belâgat bölümlerini burada vaz' ettiği esaslar üzerine oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda belâgatı Usûlü Tefsire uygulayanların ilklerindedir.
90. Nahivcilerin istîshadda buldukları şiir, beyit ve sözlerin irabını ve tüm nahiv meselelerini içeren bu eser "*Tezkiratu'z-Zerkeşî*" diye de bilinir. Bu eser İstanbul Köprülü Kütüphanesi 1458 demirbaş noda kayıtlıdır. Ayrıca, Medine Câmîatu'l-İslâmiyye'de 1074 numarada yazmalar bölümünde de gözükmektedir.
91. Katip Çelebi, *a.g.e*, I. 834.
92. İmam Bûsirî'nin meşhur Kaside-i Bürde'sinin şerhidir. ez-Zerkeşî kasideyi beyit beyit ele alarak "el-Ğarib" ve "İ'râb" başlıkları altında şerh ve izah etmiştir. Önce şiirdeki "ğarib" lafızları açıklamış sonra cümlenin irabını yapmıştır. Eser İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi 3542 demirbaş numarada kayıtlıdır.
93. ez-Zerkeşî'nin aruz vezni ile ilgili eseridir. Aruz vezni ve aruzla ilgili kavramlar tanıtılmıştır. Not: ez-Zerkeşî adına Laleli 1975 noda kayıtlı gözükten "*el-Arudu's-Saviyâ*" adlı eser, ez-Zerkeşî'nin hocası Cemaleddin el-İsnevî'ye aittir. Kanaatimizce ez-Zerkeşî, hocasının bu eserini ihtisar etmiştir. *Muhtasarı Kasîdeti's-Sâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1985 noda kayıtlı müellif hattıyla yazılı küçük bir risaledir.
94. Eser "*Mana La ilahe illallah*" adıyla ve Ali Muhyiddin Ali Karadâğî tahkiki ile Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta 1986'da basılmıştır. Nefis bir Kelime-i Tevhid tefsiridir.
95. "Burhan" tah. M. Abdulkadir Atâ, s.14.
96. Usûlü Fıkıh, hikmet/felsefe ve mantık konularının işlendiği bu eser, Mısır/Kahire, Matbaai Validetu Abbas tarafından 1908'de basılmıştır. Eser Cemaleddin el-Kasimî tarafından da şerhedilmiştir.
97. İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetu'l-Arifin*, II. 175.
98. Katip Çelebi, *a.g.e*, I. 876.
99. ez-Zerkeşî, *Teşnîf*, s.70; ez-Zerkeşî, *Selâsilu'z-Zeheb*, s.48.
100. ez-Zerkeşî, *Selâsil*, s. 48.
101. *a.y.*
102. *a.y.*
103. ez-Zerkeşî, *a.g.e*, s.50.
104. *a.y.*
105. *a.y.*
106. Matbaatu'l-Nil, Kahire 1901'de basılmıştır.
107. Yolculuğun anlamı, yolculukla ilgili meseleler ve yolculuğun âdabı ile ilgili meseleleri içeren bu eser, Ahmed Mustafa tahkiki ile Mektebetu'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta basılmıştır.